

ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΟΥΣ ΜΕ ΝΟΗΤΙΚΗ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ

Δέσποινα Αρώνη¹

Περίληψη

Στην παρούσα πιλοτική μελέτη, 10 γονείς παιδιών με νοητική καθυστέρηση εκφράσανε τις απόψεις τους για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους και τις μελλοντικές τους ανάγκες. Οι γονείς, αν και έβλεπαν θετικά την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με αναπηρίες γενικά, ήταν αρνητικοί στην επαγγελματική αποκατάσταση των δικών τους παιδιών. Η βραχεία ή μόνιμη διαμονή των παιδιών τους σε ξενώνες αναφέρθηκε ως η κύρια οικογενειακή ανάγκη. Τα παραπάνω αποτελέσματα σχολιάστηκαν με αποτελέσματα ερευνητών από τον Ελληνικό και διεθνή χώρο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη ζωή του σύγχρονου πολίτη, η εργασία καταλαμβάνει κεντρική θέση, αποτελώντας τη βάση για την πολύπλευρη ανάπτυξη και καταξίωσή του. Μέσω της εργασίας πραγματοποιούνται οι ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις του ατόμου και κυρίως οι στάσεις του προς την κοινωνία και του δίνεται η ευκαιρία να καλλιεργήσει και να αναπτύξει τις ικανότητές του. Η εργασία είναι πηγή κοινωνικού πλούτου, στο μέτρο που είναι δημιουργός όλων των απαραίτητων υλικών προϋποθέσεων για την επιβίωση αλλά και την εξέλιξη κάθε ανθρώπινης κοινωνίας (Παπαϊωάννου, 1990).

Καθώς η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι στατική, οι αντιλήψεις για την εργασία αλλάζουν από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία. Η μόνη άποψη που παραμένει κοινά παραδεκτή είναι η αναγνώριση ότι η εργασία αποτελεί θεμελιώδη ανθρώπινη δραστηριότητα και ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα. Η εργασία είναι μια φυσική ανάγκη για τον άνθρωπο, συνδέεται ευθέως με τη ζωή του, την ιστορική του πορεία και εξέλιξη προσδιορίζοντας τους όρους διαβίωσής του. Η είσοδος στην παραγωγή είναι συνυφασμένη με την κοινωνική ενηλικίωση, αφού οι εργαζόμενοι θεωρείται ότι έχουν ένα προσανατολισμό στη ζωή τους, μπορούν να αντεπεξέλθουν στην πίεση, τις δυσκολίες και την ένταση που επιβάλει το εργασιακό περιβάλλον, ενώ ο χρόνος της εργασίμης ζωής αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας των ανθρώπων, η οποία συγκροτείται σε μεγάλο βαθμό από την εργασιακή ή την επαγγελματική ταυτότητα που έχουν οι εργαζόμενοι, ανάλογα με τη θέση ή τις θέσεις εργασίας που κατέχουν στη διαδικασία της παραγωγής. Το κοινωνικό πορτρέτο που σχηματίζουν ασυναίσθητα οι άλλοι για μας, εξαιτίας της δουλειάς που κάνουμε,

1. Κοινωνική λειτουργός, ΜΑ, MPhil, υποψήφια διδάκτωρ κοινωνικής ιατρικής. Εργάζεται στην Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Ηρακλείου και είναι συνεργάτης στο ΤΕΙ Ηρακλείου.

καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και την κοινωνική στάση που θα υιοθετήσουν απέναντί μας. Θα εκδηλώσουν θαυμασμό ή απαξίωση, θα επιδιώξουν να καλλιεργήσουν βαθύτερες σχέσεις ή να απομακρυνθούν (Αγραπίδη & Κυριακάκη 2002).

Συνεπώς, εάν δεχθούμε ότι η θέση του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία έχει πρωτεύοντα ρόλο τόσο στον καθορισμό της θέσης του, όσο και των σχέσεών του σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, τότε αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τα άτομα με νοπηκή καθυστέρηση. Αν και διεθνώς (Αμερική, Αυστραλία, Ευρώπη, Καναδά) έχει αναγνωριστεί όχι μόνο η ικανότητα αλλά και το δικαίωμα των ατόμων με νοπηκή καθυστέρηση να εργάζονται στην ελεύθερη αγορά εργασίας, η επαγγελματική τους αποκατάσταση είναι σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τα προσόντα και τις ικανότητες που έχουν, ενώ οι περισσότεροι από αυτούς συνεχίζουν να εργάζονται σε προστατευμένα εργαστήρια (Ford Ninnēs & Parmenter 1995, Harris & Associates 1994, Levine & Nourse 1998, Wanger, 1995).

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το ποσοστό απασχόλησής τους έχει αυξηθεί από 16% το 1986 σε 18% το 1991 (McDermott, Martin & Butkus, 1999). Τα ποσοστά αυτά, όμως, μειώνονται όσο αυξάνεται ο χρόνος παραμονής τους στην εργασία. Ενδεικτικά, οι παραπάνω ερευνητές αναφέρουν ότι μόνο 1.031 από τους 11.743 εργαζόμενους με νοπηκή καθυστέρηση συνέχισαν να εργάζονται για περισσότερο από 6 μήνες κερδίζοντας \$50 την εβδομάδα. Οι άντρες ήταν περισσότεροι από τις γυναίκες και κέρδιζαν περισσότερα χρήματα. Ομοίως οι Blackorby & Wagner (1996), σ' έρευνα που πραγματοποίησαν με 8.000 άτομα 13-21 ετών, βρήκαν ότι το 44% από τους εργαζόμενους άντρες κέρδιζαν 6\$ την ώρα, ενώ μόνο 23% από τις εργαζόμενες γυναίκες είχαν αυτές τις απολαβές. Ένα τοις εκατό των γυναικών με νοπηκή καθυστέρηση (N=133) στην έρευνα των Levy & Rimmerman (1996) είχαν πιθανότητα να βρουν δουλειά στο πρώτο εξάμηνο της επαγγελματικής τους κατάρτισης, σε αντίθεση με το 46% των αντρών. Η διαφορά αυτή, σύμφωνα με τους ερευνητές, μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες με νοπηκή καθυστέρηση έχουν περισσότερες πιθανότητες να γίνουν μπτέρες σε νεότερη ηλικία από τις συνομήλικές τους χωρίς νοπηκή καθυστέρηση και ν' αποσυρθούν από την παραγωγική και εκπαιδευτική διαδικασία για τη φροντίδα του παιδιού τους. Ο Olson (2000) σχολιάζοντας τις χρηματικές απολαβές των γυναικών με νοπηκή καθυστέρηση αναφέρει ότι είναι συνήθως λιγότερες κατά 56% των απολαβών των αντρών και αντανακλούν τη γενικότερη εικόνα της επαγγελματικής αποκατάστασης των δύο φύλων στο γενικό πληθυσμό.

Στην Ελλάδα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν υπάρχουν για την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοπηκή καθυστέρηση. Υπάρχουν γενικές αναφορές για τα άτομα με αναπηρίες που δείχνουν ότι η επαγγελματική τους αποκατάσταση δεν συμβαδίζει με τις τάσεις και τους ρυθμούς εξέλιξης που καταγράφονται διεθνώς. Σύμφωνα με τους Σαρρή & Σούλη (2001) ένα πολύ μικρό ποσοστό ατόμων με ειδικές ανάγκες (ΑμΕΑ) έχει τοποθετηθεί στην ελεύθερη αγορά εργασίας ή απασχολείται σε οικογενειακή - φιλική επιχείρηση, ενώ ένας σημαντικός αριθμός επαναλαμβάνει τους κύκλους εκπαίδευσης σε αντικείμενα τα οποία, στην πλειονότητά τους, χαρακτηρίζονται παραδοσιακά και αναχρονιστικά (π.χ. κοπηκή - ραπηκή, πλεκτική - υφαντική), αφήνοντας έξω αντικείμενα κατάρτισης που θα ενδιέφεραν ενδεχομένως επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών, βιοτεχνιών και εμπορίου.

Ανεξάρτητα από τα όποια μοντέλα εκπαίδευσής τους, το βαθμό αναπηρίας τους και το φύλο τους, ορισμένα άτομα με νοπηκή καθυστέρηση καταφέρνουν να ενταχθούν στο εργα-

σιακό τους περιβάλλον. Οι ερευνητές προσπαθούν να εξηγήσουν τους παράγοντες και τις συνισταμένες εκείνες που ευθύνονται και συνηγορούν στην επιτυχή επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νομική καθυστέρηση και μελετούν το ρόλο της κοινότητας (Panzer, Pratt and Wilcox, 1989), της οικογένειας (McNair and Rusch, 1991, Ferguson, Ferguson and Jones, 1988), των εκπαιδευτών (Johnson, et al., 1987) και των εργοδοτών (Shafer, Hill, Seyfarth, Wehman, 1987, Harrison & Tones, 1990, Αρώνη & Hegarty, 1997, Σερβισεριανός και συνεργάτες, 1999).

Συχνά η επιτυχία ενός προγράμματος επαγγελματικής αποκατάστασης ατόμων με νομική καθυστέρηση εξαρτάται περισσότερο από την άποψη που έχουν οι γονείς γι' αυτό (Johnson et al. 1987, Nisbet & Lichtenstein, 1992), και λιγότερο από τους άμεσα συμμετέχοντες σ' αυτό. Καθώς δεν υπάρχει νόμος που να υποχρεώνει τα άτομα με νομική καθυστέρηση να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους και την επαγγελματική τους κατάρτιση σε συγκεκριμένα μοντέλα, εξαρτάται από τους γονείς το αν τα παιδιά τους θα παραμείνουν σπίτι ή αν θα συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους σε προστατευμένα εργαστήρια (sheltered workshops) ή σε προγράμματα υποστηριζόμενης εργασίας (supported employment) όπου θα τους δοθεί η δυνατότητα να εργαστούν αργότερα στην ελεύθερη αγορά εργασίας. Οι γονείς είναι αυτοί που επιπρεάζουν θετικά ή αρνητικά τις επαγγελματικές επιλογές των παιδιών τους (Kierman et al. 1980, Super, 1990), βασίζονται συχνά στις δικές τους αξίες και προσδοκίες (Benz & Halpern, 1993, Seyfarth et al. 1987).

Επιπροσθέτως, οι απόψεις των γονέων και η ενεργή συμμετοχή τους είναι ιδιαίτερα σημαντικά και για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους αφού μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην εύρεση εργασίας μέσω του κοινωνικού τους περιγύρου (Hazasi et al., 1985. Doren, Bonnie, Benz & Michael, 1998). Πιλοτική έρευνα στο Ηράκλειο Κρήτης από τους Αρώνη & Hegarty (1997), με δείγμα 20 εργοδότες (εκ των οποίων οι 11 είχαν συνεργαστεί με άτομα με αναπηρίες), έδειξε ότι οι εργοδότες ήταν θετικότεροι στο να προσλάβουν εργαζόμενους με νομική καθυστέρηση εάν γνώριζαν προσωπικά τις οικογένειές τους και είχαν στήριξη από τις κοινωνικές υπηρεσίες. Επιβεβαιώνοντας τα παραπάνω αποτελέσματα και βασίζόμενοι σ' αυτήν την πιλοτική μελέτη, έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Ερευνητικό Κέντρο Μίτος ένα χρόνο μετά, με δείγμα 122 εργοδότες, έδειξε ότι το 59,5% των εργαζομένων με νομική καθυστέρηση στο Ηράκλειο Κρήτης είχαν βρει δουλειά μέσω της γειτονιάς, των συγγενών και των φίλων.

Αν και ο σημαντικός ρόλος της οικογένειας ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση των μελών της με νομική καθυστέρηση έχει αναγνωριστεί από παλιά, οι δημοσιευμένες μελέτες παρουσιάζονται από το 1987 και μετά (Hill, Seyfarth, Banks, Wehman & Orellove, 1987). Η έλλειψη αυτή ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι τα άτομα με νομική καθυστέρηση είχαν θεωρηθεί για πολλά χρόνια ανάκαινα προς μάθηση και εργασία, ενώ μεγαλύτερη έμφαση είχε δοθεί στην επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με σωματικές αναπηρίες. Τα επιτυχημένα όμως παραδείγματα επαγγελματικής αποκατάστασης, αρκετά χρόνια πριν στην Αμερική π.χ. το 1975 στην Ουάσιγκτον, όπου άτομα με νομική καθυστέρηση τοποθετήθηκαν στην αγορά εργασίας και αρκετοί από αυτούς συνέχισαν να δουλεύουν για τα επόμενα δέκα χρόνια, καθώς και το παράδειγμα της Virginia το 1986 όπου 71 άτομα με σοβαρές μαθησιακές δυσκολίες τοποθετήθηκαν στην ελεύθερη αγορά εργασίας και όλοι τους συνέχισαν να εργάζονται για τα επόμενα πέντε έτη εισπράττοντας τουλάχιστον το βασικό μισθό, αναθεώρησαν

τις απόψεις πολλών ερευνητών, εκπαιδευτών, γονέων κτλ. Στην Ελλάδα, όμως, ακόμα και σήμερα εξακολουθεί να υπάρχει η αντίληψη ότι τα άτομα με νοτική καθυστέρηση είναι ανίκανα προς εργασία, με αποτέλεσμα οι συγγενείς, αντί των ιδίων των ατόμων, να κάνουν χρήση των ευνοϊκών νόμων επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης.

Η μη ένταξη των ατόμων αυτών στην παραγωγική διαδικασία, τους οδηγεί στην αδυναμία ικανοποίησης των αναγκών τους και στην οικονομική εξάρτηση από τα συγγενικά - φιλικά τους άτομα και τις κρατικές, εκκλησιαστικές και φιλανθρωπικές παροχές. Η οικονομική εξάρτηση, σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου (1990), μπορεί να οδηγήσει στην πολιτική, ιδεολογική, πολιτιστική και συναισθηματική εξάρτηση. Αν δεχτούμε ότι η εργασία δεν είναι απλά ένα μέσο για επιβίωση, αλλά είναι και ανάγκη του ανθρώπου και αποτελεί παράγοντα ολοκλήρωσης και εξέλιξής του, τότε η απομάκρυνση των ατόμων αυτών από την παραγωγική διαδικασία σημαίνει και απομάκρυνσή τους από τη δημιουργία, την κοινωνική συμμετοχή και την ολοκλήρωση. Είναι σημαντικό λοιπόν να γνωρίζουμε εάν η οικογένεια ενισχύει την αυτονομία των μελών της με νοτική καθυστέρηση μέσω της επαγγελματικής τους αποκατάστασης ή την αποθαρρύνει μέσω της επιδοματικής πολιτικής, αν και το ένα δεν αποκλείει το άλλο.

Καθώς οι διαθέσιμες πληροφορίες για τις απόψεις των γονέων για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους είναι ελάχιστες, η παρούσα πιλοτική μελέτη έχει σκοπό να ανιχνεύσει και να καταγράψει τις απόψεις των γονέων για την επαγγελματική αποκατάσταση των ενήλικων παιδιών τους με νοτική καθυστέρηση και τις ανησυχίες τους (παρούσες και μελλοντικές) για το μέλλον των παιδιών τους. Η παρούσα μελέτη προηγήθηκε της κύριας μελέτης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Δείγμα

Το δείγμα αποτελούσαν 10 γονείς που είχαν παιδιά με νοτική καθυστέρηση και έκαναν ή είχαν κάνει χρήση των Κοινωνικών Υπηρεσιών του νομού Ηρακλείου Κρήτης. Η επιλογή του δείγματος βασίστηκε σε τρία κριτήρια: 1) στην ηλικία του ατόμου με νοτική καθυστέρηση, 2) στο φύλο και τη βαθμίδα νοτικής καθυστέρησης και 3) στη δυνατότητα της οικογένειας να συμμετάσχει στην έρευνα τη δεδομένη χρονική στιγμή. Οι πρώτες 10 οικογένειες που πληρούσαν τις προϋποθέσεις και δέχτηκαν να συμμετέχουν αποτέλεσαν το δείγμα. Άδεια για συμμετοχή στην έρευνα ζητήθηκε από τα διοικητικά συμβούλια, τους διευθυντές των ειδικών μονάδων και των Κοινωνικών Υπηρεσιών.

Τα στοιχεία της πιλοτικής μελέτης συγκεντρώθηκαν μέσω ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Το μεγάλο πλεονέκτημα των ημι-δομημένων συνεντεύξεων είναι ότι χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία (Κανδυλάκη, 1997), αφήνοντας περιθώρια στον ερευνητή ως προς τη σειρά που θα ακολουθήσει στη διατύπωση των ερωτήσεων και επιτρέπει αναφορά σε θέματα εκτός λίστας αν προκύψει ανάγκη (Fielding, 1993). Η δεύτερη παράμετρος αποδείχτηκε ιδιαίτερα βοηθητική στην παρούσα διερευνητική πιλοτική μελέτη, αφού κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων προέκυψαν θέματα και προβληματισμοί από τους γονείς που συνέβαλλαν ουσιαστικά στην κατάρτιση του ερωτηματολογίου στην κυρίως έρευνα.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από την ερευνήτρια στα σπίτια των οικογενειών. Οι οικογένειες είχαν ενημερωθεί για τους σκοπούς και τους στόχους της μελέτης είτε από την ίδια την ερευνήτρια (σε τηλεφωνική επικοινωνία) είτε από τους κοινωνικούς λειτουργούς των

μονάδων. Κάθε συνέντευξη άρχιζε με την υπενθύμιση των στόχων, καθώς και με τη διαβεβαίωση ότι όλα τα στοιχεία θα χρησιμοποιηθούν ανώνυμα και εμπιστευτικά.

Κασετόφωνο δεν χρησιμοποιήθηκε, αφού οι τρεις πρώτες οικογένειες ένωσαν άβολα να μιλήσουν μπροστά σ' αυτό. Σημειώσεις κρατήθηκαν αμέσως μετά την κάθε συνέντευξη.

Συνεντεύξεις

Η θεματολογία των συνεντεύξεων που χρησιμοποιήθηκε σχεδιάστηκε από την ερευνήτρια βασισμένη σε προηγούμενη πιλοτική μελέτη (N=10) των Ford, Ninnis & Parmenter (1995) στην Αυστραλία.

Τα θέματα τα οποία τέθηκαν ήταν:

- Επαγγελματική αποκατάσταση και άτομα με νοτική καθυστέρηση
- Γενικά οφέλη απ' την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοτική υστέρηση
- Συγκεκριμένα οφέλη για το δικό τους παιδί
- Παρούσα επαγγελματική κατάσταση και επαγγελματική εμπειρία του παιδιού τους
- Παρούσες και μελλοντικές ανησυχίες

Τα θέματα τα οποία προέκυψαν από τους γονείς μέσω των συνεντεύξεων ήταν σχετικά με τους επαγγελματίες (γιατρούς, εκπαιδευτικούς κτλ.), τους συγγενείς, τους γείτονες, την κοινότητα και τα επιδόματα.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Περιγραφή του δείγματος

Το δείγμα αποτελούσαν οι γονείς πέντε αντρών και πέντε γυναικών με νοτική καθυστέρηση. Η μέση ηλικία των ατόμων με νοτική καθυστέρηση ήταν τα 25 έτη (το νεώτερο άτομο ήταν 19 ετών και το μεγαλύτερο 31). Στις τέσσερις από τις δέκα οικογένειες ήταν παρόντες και οι δυο γονείς. Στις υπόλοιπες έξι ήταν παρούσα μόνο η μητέρα.

Επαγγελματική αποκατάσταση και άτομα με νοτική υστέρηση

Έξι στους δέκα γονείς είχαν θετική άποψη για την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοτική καθυστέρηση. Υποστήριζαν ότι τα άτομα αυτά μπορούν να αντεπεξέλθουν στον εργασιακό χώρο εάν και εφόσον έχουν ενθάρρυνση, υποστήριξη και καλύτερη επαγγελματική εκπαίδευση. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσαν στο ρόλο του κράτους και στις πρωτοβουλίες που πρέπει να αναλάβει για την προώθηση της επαγγελματικής αποκατάστασης.

Σε αντίθεση με τους προηγούμενους, τέσσερις γονείς είχαν αρνητική άποψη. Γι' αυτούς η έλλειψη σωστής εκπαίδευσης, η χαμηλή παραγωγικότητα, οι σχέσεις με τους συναδέλφους, τους πελάτες και τους εργοδότες εγκυμονούν κινδύνους, που τους αποτρέπουν να σκεφτούν θετικά την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοτική υστέρηση.

Γενικά οφέλη από την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοτική υστέρηση

Οι έξι από τους δέκα γονείς θεώρησαν ότι τα άτομα με νοτική καθυστέρηση μπορούν να ωφεληθούν από την επαγγελματική τους αποκατάσταση στην αυτοεκτίμησή τους, στη διεύρυνση της κοινωνικής τους ζωής και στην απόκτηση αγαθών. Οι γονείς αυτοί δεν παρέλειψαν να αναφερθούν στον κίνδυνο που έχουν τα άτομα αυτά να χάσουν τις οικονομικές παροχές και την πατρική ασφαλιστική κάλυψη κατά την επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Οι υπόλοιποι τέσσερις γονείς θεωρούσαν ότι οι κίνδυνοι (τραυματισμού, κακοποίησης, γελοιοποίησης, εκμετάλλευσης) κατά την επαγγελματική αποκατάσταση ήταν τόσο μεγάλοι και σοβαροί που τους εμποδίζουν να δουν οποιοδήποτε όφελος από αυτήν.

Οφέλη από την επαγγελματική αποκατάσταση του δικού τους παιδιού

Οι απόψεις των γονέων για την επαγγελματική αποκατάσταση και τα οφέλη που απορρέουν απ' αυτή για το δικό τους παιδί ήταν διαφορετικές. Μόνο μια οικογένεια της οποίας το παιδί ήδη εργαζόταν είχε θετική άποψη και μπορούσε να εντοπίσει τα οφέλη της επαγγελματικής αποκατάστασης στην αυτοεκτίμηση του παιδιού της.

Τέσσερις από τους πέντε γονείς κορισιών εκφράσανε την άρνησή τους για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους. Ο κύριος φόβος τους ήταν ο ενδεχόμενος κίνδυνος μιας σεξουαλικής παρενόχλησης ή κακοποίησης. Τρεις γονείς αγοριών τόνισαν τα οικονομικά οφέλη που καρπώνονται οι εργοδότες σε βάρος των εργαζομένων, ενώ δυο επιπλέον γονείς τόνισαν την ανικανότητα των παιδιών τους να εργαστούν. Αυτοί οι γονείς είχαν αρνητική άποψη για την επαγγελματική αποκατάσταση του δικού τους παιδιού και αδυνατούσαν να δουν οποιοδήποτε όφελος.

Παρούσα επαγγελματική κατάσταση / εμπειρία

Μόνο ένα παιδί εργαζόταν στην ελεύθερη αγορά εργασίας. Οι έξι από τους δέκα γονείς ανέφεραν ότι το παιδί τους δεν είχε καμία επαγγελματική εμπειρία, ενώ τρεις γονείς δήλωσαν ότι το παιδί τους είχε εργαστεί στο παρελθόν σε οικογενειακή ή φιλική επιχείρηση για μικρό διάστημα.

Σχέδια και ανησυχίες για το μέλλον

Εννέα από τους 10 ερωτηθέντες γονείς τόνισαν την έλλειψη προσωπικού χρόνου να ασχοληθούν με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας (παιδιά, σύζυγο, γονείς, φίλους) και το συνεχές αίσθημα ευθύνης απέναντι στα παιδιά τους με νοπτική καθυστέρηση. Κάποιοι γονείς εκφράσανε την ανάγκη δημιουργίας ξενώνων, όπου τα παιδιά τους θα μπορούν να φιλοξενοούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα δίνοντάς τους την ευκαιρία να ξεκουραστούν από τις καθημερινές φροντίδες.

Τα μελλοντικά σχέδια και η κύρια ανησυχία των εννέα από τους δέκα γονείς επικεντρώνονταν στο τι θα συμβεί στο παιδί τους όταν αυτοί φύγουν από τη ζωή. Μία μόνο μητέρα ανησυχούσε για την επαγγελματική αποκατάσταση του παιδιού της και για την προσωπική του ζωή. Οι οκτώ από τους δέκα γονείς δήλωσαν ότι τα παιδιά τους θα συνεχίσουν να μένουν μαζί τους όσο αυτοί (οι γονείς) θα είναι εν ζωή. Διακαής πόθος αυτών των γονέων ήταν τα άλλα μέλη της οικογένειας να αναλάβουν τη φροντίδα τους και να αποφευχθεί η εισαγωγή τους σε ιδρύματα κλειστής φροντίδας. Δύο μόνο γονείς δήλωσαν ότι τα παιδιά τους είναι πιθανόν να παντρευτούν και να μείνουν μόνα τους.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων προέκυψαν θέματα ιδιαίτερα σημαντικά για τους γονείς. Τα επιδόματα, οι σχέσεις τους με τους επαγγελματίες, τους συγγενείς και τον κοινωνικό τους περίγυρο, θεωρούν ότι έχουν επηρεάσει και καθορίσει την ποιότητα της ζωής τους.

Επαγγελματίες

Τρεις γονείς αναφέρθηκαν στη στιγμή που έμαθαν ότι το παιδί τους έχει νομική καθυστέρηση. Οι συμβουλές που δέχτηκαν, κυρίως από τους γιατρούς (20-30 χρόνια πριν), ήταν να τοποθετήσουν το παιδί τους σε κάποιο ίδρυμα, αφού καμία θεραπεία δεν θα μπορούσε να τους βοηθήσει. Μία μητέρα αναφέρει ότι ακόμα και σήμερα θυμάται τα λόγια του γιατρού της.

*«Μα καλά... γιατί θέλεις να κρατήσεις μαζί σου ένα παιδί που μόνο σπенаχώ-
ριες και έγνοιες θα σου φέρει; Τι σου φταίνει τα άλλα σου παιδιά να ντρέπο-
νται σ' όλη τους τη ζωή; Δεν καταλαβαίνεις τι προβλήματα θα δημιουργή-
σεις... Η μόνη λύση που υπάρχει είναι να τον βάλεις σ' ένα ίδρυμα και να μην
τον δεις ποτέ πιαδιαφορετικά θα παιδεύεσαι μια ζωή...»*

Κάποιοι γονείς ένιωθαν ότι οι επαγγελματίες των ειδικών κέντρων ή των σχολείων είτε δεν ήταν επαρκώς καταρτισμένοι για να βοηθήσουν το παιδί τους είτε δεν επιθυμούσαν να κάνουν σωστά τη δουλειά τους. Μην έχοντας, λοιπόν, άλλη επιλογή απευθύνονταν σε ιδιώτες επαγγελματίες για την εκπαίδευσή τους, με μεγάλο κόστος. Μια μητέρα αναφέρει.

*«...Μου πρότεινε να πηγαίνω το παιδί μου μια φορά την εβδομάδα στο γρα-
φείο του και θα μου εξασφαλίσει θέση στο Κέντρο τον επόμενο χρόνο. Πώς
μπορώ να πάρω το ρίσκο και να μην τον πάω»;*

Σχέση με τον σύντροφο, τους συγγενείς, τον κοινωνικό περίγυρο

Τρεις μητέρες αγοριών αναφέρθηκαν στην άρνηση των συζύγων τους να δεχθούν την αναπηρία του παιδιού τους, καθώς και στην επιθετικότητα και απόρριψη που ένιωσαν από τους συγγενείς τους. Ιδιαίτερο ήταν το πρόβλημα, σύμφωνα με τις μητέρες, όταν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του παιδιού και η σωματική του διάπλαση ήταν φυσιολογικά. Οι πατέρες είχαν μεγαλύτερη δυσκολία να αποδεχτούν τη νομική καθυστέρηση του παιδιού τους, ιδίως εάν αυτό ήταν αγόρι. Μια μητέρα αναφέρει ότι ο άντρας της θυμώνει κάθε φορά που ο γιος τους δεν μιλάει καθαρά και τραυλίζει κατηγορώντας τη γυναίκα του γι' αυτό.

*«...Είναι δικό σου το σφάλμα που δεν μπορεί να μιλήσει καθαρά... εσύ είσαι
μαζί του όλη μέρα... δεν βλέπεις ότι δεν έχει τίποτα και όλα τα κάνει επίτηδες;
Εσύ τον έχεις κάνει έτσι.... εσύ είσαι η καταστροφή του»*

Μια άλλη μητέρα σχολιάζει ότι ενώ οι γιατροί τους έχουν συμβουλέψει ο γιος τους να μην δουλεύει σκληρά, ο πατέρας του τον παίρνει μαζί του στις αγροτικές δουλειές λέγοντας ότι

*«...το ότι δεν είναι καλός στο σχολείο δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να εργα-
στεί».*

Τέσσερις μητέρες ανέφεραν ότι συγγενείς από την πλευρά των συζύγων τους τις έχουν θεωρήσει υπεύθυνες για τη νομική καθυστέρηση του παιδιού τους. Μεταξύ άλλων σύμφωνα με τις μητέρες έχουν κατηγορηθεί είτε ότι δεν ήταν αρκετά γερές για να κυοφορήσουν ένα υγιές μωρό είτε ότι δεν ήταν προσεκτικές την περίοδο της εγκυμοσύνης ή ότι ο Θεός τις τιμώρησε για τον πρότερο βίο τους. Συχνά οι συγγενείς τους αποφεύγουν ιδίως στα χωριά και τους ζητούν να μην έχουν μαζί τους στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις το παιδί τους με νομική καθυστέρηση. Μια μητέρα ρωτάει:

«...Μπορείτε να καταλάβετε πόσο σκληρό είναι να σε καλούν σε γάμους, βαπτίσεις και γιορτές και να πρέπει να πας χωρίς το σπλάχνο σου. Κάποτε το έκανα, τώρα όχι. Ένιωθα τόσες τύψεις και ενοχές που τώρα πια δεν πηγαίνω πουθενά χωρίς το παιδί μου και φυσικά δεν με καλούν πια...»

Οι μητέρες αυτές σχολίασαν ότι οι σχέσεις με τους φίλους τους είναι καλύτερες απ' ότι οι σχέσεις με τους συγγενείς.

Όλες οι μητέρες σχολίασαν ότι οι κοινωνία σήμερα είναι περισσότερο δεκτική απέναντι στ' άτομα με αναπηρίες. Παλιότερα, οι γονείς είχαν ν' αντιμετωπίσουν τις αρνητικές στάσεις της κοινότητας απέναντί τους. Μητέρες μεγαλύτερων παιδιών με νοητική καθυστέρηση θυμούνται ανθρώπους να κάνουν το σταυρό τους όταν τους έβλεπαν να περνούν (ιδίως όταν η νοητική καθυστέρηση συνοδευόταν και από σωματική αναπηρία) θέλοντας να ξορκίσουν το κακό. Όταν πήγαιναν στην εκκλησία έπρεπε να περιμένουν ως το τέλος για να κοινωνήσουν.

Επιδόματα

Καμία οικογένεια δεν ήταν ευχαριστημένη με το ύψος των επιδομάτων. Σχολίαζαν αρνητικά το γεγονός ότι μόνο άτομα με αναπηρία άνω του 67% δικαιούνται επιδόματα, καθώς και το ότι τα άτομα με σωματικές αναπηρίες λαμβάνουν υψηλότερα επιδόματα. Ένας πατέρας ανέφερε σχετικά:

«...άραγε πραγματικά πιστεύουν ότι μας βοηθούν μ' αυτό το γελοίο ποσό; Προσωπικά ντρέπομαι, γιατί μ' αυτό το ποσό ούτε τα είδη της ατομικής της υγιεινής (τις μέρες της αδιαθεσίας της) δεν καλύπτουμε...»

Μια άλλη μητέρα ανέφερε:

«...κρατώντας ένα τέτοιο παιδί στο σπίτι ανεβαίνουν τα έξοδα κατακόρυφα... έχουμε στερήσει τον εαυτό μας και τα άλλα μας παιδιά από πολλά... αν το είχαμε πάει σε ίδρυμα αντί να πληρώνουμε εμείς θα πλήρωνε το κράτος... ξέρετε πόσο θα стоίχιζε στο κράτος;... ..γλιτώνουν τόσα χρήματα και μας δίνουν ψίχουλα. Κανονικά έπρεπε να μας επιχορηγούν που κρατάμε τα παιδιά στο σπίτι...»

Συνοψίζοντας, οι μητέρες των ατόμων με νοητική καθυστέρηση αναφέρουν ότι εκτός από την αναπηρία του παιδιού τους είχαν και έχουν ν' αντιμετωπίσουν τις αρνητικές στάσεις και προκαταλήψεις των γιατρών, των συγγενών, των συντρόφων καθώς και ένα ακριβό κόστος διαβίωσης. Οι παράγοντες αυτοί είναι πιθανόν να συμβάλλουν στην αύξηση του στρες των γονέων και στον περιορισμό των διαπροσωπικών τους σχέσεων καθορίζοντας σε ένα βαθμό τις απόψεις και τις προσδοκίες τους για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ο πρώτος στόχος της παρούσης μελέτης ήταν να ανιχνεύσει και να καταγράψει τις απόψεις των γονέων για την επαγγελματική αποκατάσταση των ενηλίκων παιδιών τους με νοητική καθυστέρηση.

Σε γενικές γραμμές, όπως είδαμε, οι περισσότεροι γονείς (6 στους 10) είχαν θετική άποψη για την επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Όσον αφορά

όμως την επαγγελματική αποκατάσταση του δικού τους παιδιού ήταν επιφυλακτικοί, καθώς θεωρούν την εργασία ως αναπόσπαστο μέρος της ζωής μόνο των ανθρώπων εκείνων που είναι ικανοί να εργαστούν με όσο το δυνατόν λιγότερη στήριξη. Εννέα στους δέκα γονείς θα προτιμούσαν αντί της επαγγελματικής αποκατάστασης την παραμονή των παιδιών τους σε προστατευμένα εργαστήρια ή σε Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας. Τα αποτελέσματα αυτά είναι σύμφωνα μ' αυτά των Erps & Meyer (1989), όπου μόνο το 2% από τις 203 οικογένειες του δείγματός τους επιθυμούσε να εργαστεί το παιδί τους στην ελεύθερη ή υποστηριζόμενη εργασία. Αντ' αυτού επιθυμούσαν τα παιδιά τους να παραμείνουν στα προστατευμένα εργαστήρια.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι γονείς αποσυνδέουν την επαγγελματική κατάρτιση από την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους. Τα κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης θεωρούνται από τους γονείς ως Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας ή ως Ξενώνες βραχείας παραμονής όπου τα παιδιά τους περνούν ευχάριστα και με ασφάλεια κάποιες ώρες της ημέρας μαζί με άλλους συνομηλίκους, παρέχοντας τη δυνατότητα στους γονείς να ασχοληθούν με προσωπικά, επαγγελματικά και οικογενειακά ζητήματα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα άτομα με νοπηκή καθυστέρηση περνούν τον περισσότερο χρόνο της ημέρας με τους γονείς τους (Smith & Sykes 1981, Reiter & Levi 1980), οι επαγγελματίες οφείλουν να βοηθήσουν τους γονείς να καταλάβουν το σημαντικό ρόλο της επαγγελματικής κατάρτισης και της επαγγελματικής αποκατάστασης στη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους.

Οι γονείς των κορισιών ήταν περισσότερο επιφυλακτικοί και διστακτικοί ως προς την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους επικαλούμενοι φόβους σεξουαλικής παρενόχλησης. Τα αποτελέσματα αυτά είναι σύμφωνα με τα αποτελέσματα των Heal & Rusch (1995), Llewellyn et al., (1999) και της Ματινοπούλου (1990) και αντίθετα μ' αυτά των Hill et al. (1987) και των Fatimilehin et al. (1994). Ειδικότερα, στην έρευνα της Ματινοπούλου με δείγμα 86 οικογένειες, καμία γυναίκα με νοπηκή καθυστέρηση που ζούσε με τους βιολογικούς της γονείς δεν εργαζόταν. Όσες εργάζονταν, που αποτελούσαν το 9%, ζούσαν σε ανάδοχες οικογένειες και οι κοινωνικοί λειτουργοί ήταν υπεύθυνοι για την επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Ο δεύτερος στόχος της μελέτης ήταν να καταγράψει την κύρια παρούσα και μελλοντική ανησυχία των γονέων. Η κύρια μακροπρόθεσμη ανησυχία των γονέων για το μέλλον του παιδιού τους εστιάζονταν στο τι θα συμβεί στο παιδί τους όταν αυτοί (οι γονείς) δεν θα ζουν πια. Τα αποτελέσματα αυτά είναι σύμφωνα με αυτά των Kostopoulos & Matathia (1980) και των Brotherson et al. (1988). Σε αντίθεση, ο Dempsey (1991) και οι Thorin & Irvin (1992) βρήκαν ότι η κύρια μελλοντική ανησυχία των γονέων ήταν η επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών τους. Η διαφορά αυτή πιθανόν να οφείλεται στο βαθμό της νοπηκής καθυστέρησης των παιδιών τους καθώς και στα διαφορετικά κρατικά προγράμματα ημιαυτόνομης διαβίωσης.

Στην Ελλάδα, για πολλά χρόνια, τα άτομα με νοπηκή καθυστέρηση μετά το θάνατο των γονέων τους κατέληγαν σε ιδρύματα κλειστής φροντίδας μαζί με άτομα με ψυχικές διαταραχές. Οι αγώνες όμως των γονέων τους και της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρίες οδήγησαν στη δημιουργία ξενώνων για άτομα με νοπηκή καθυστέρηση. Οι ξενώνες αυτοί καλύπτουν ένα μικρό μόνο μέρος των αναγκών τους. Ως αποτέλεσμα, οι γονείς δηλώνουν ότι τα παιδιά τους θα συνεχίσουν να μένουν μαζί τους όσο αυτοί θα είναι εν ζωή εκτός και αν αυτά αποφασίσουν να παντρευτούν. Όταν οι γονείς φύγουν από τη ζωή επιθυμούν τα

παιδιά τους να μένουν με κάποιο συγγενικό πρόσωπο και να μην απομακρυνθούν από το οικείο τους περιβάλλον.

Θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο, λοιπόν, οι κοινωνικοί λειτουργοί να έχουν πραγματοποιήσει μία μελέτη των κοινωνικών δικτύων της κοινότητας όπου ζει το άτομο με νοπηκή καθυστέρηση, και να έχουν διερευνήσει τις διασυνδέσεις που υπάρχουν μεταξύ των συγγενών, φίλων, γειτόνων, ατόμων, ομάδων και οργανώσεων καθώς και τη διάθεση για προσφορά βοήθειας. Η ενεργοποίηση των ανεπίσημων κοινωνικών δικτύων τα οποία είναι, *κατ' ουσίαν, άμεσες είτε έμμεσες σχέσεις μεταξύ προσώπων, με στόχο την προσφορά βοήθειας στη βάση αμοιβαιότητας, μεταξύ των μελών του δικτύου (Σταθόπουλος 2000, σελ. 68)*, θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην παροχή εναλλακτικών μορφών φροντίδας στ' άτομα με νοπηκή καθυστέρηση, όπως έχει γίνει άλλωστε στην Αγγλία στ' άτομα με ειδικές ανάγκες. Η ενεργοποίηση των μηχανισμών αλληλεγγύης και υποστήριξης των μελών της κοινότητας, η ενδυνάμωση των γονέων και των ίδιων των ατόμων με νοπηκή καθυστέρηση ν' αξιοποιήσουν τις δυνατότητες που έχουν στη διάθεσή τους για την ικανοποίηση των αναγκών τους θα συμβάλουν ουσιαστικά στη διεκδίκηση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής για όλους.

Τα αποτελέσματα της παρούσης μελέτης δεν μπορούν να γενικευτούν, καθώς το δείγμα είναι μικρό, εκφράζει τις απόψεις των γονέων τη δεδομένη χρονική στιγμή της έρευνας, και δεν συμμετέχουν γονείς που δεν κάνουν χρήση των κοινοτικών υπηρεσιών ούτε οι ίδιοι ούτε και τα παιδιά τους είτε γιατί δεν μπορούν είτε γιατί δεν τον επιθυμούν. Επιπλέον η καταγραφή των συνεντεύξεων έγινε από την ερευνήτρια και δεν μαγνητοφωνήθηκαν, με αποτέλεσμα η ανάλυση να είναι ελλιπής.

Δεδομένου ότι οι απόψεις των γονέων και η συμμετοχή τους είναι σημαντική παράγοντες για την επιτυχή επαγγελματική και κοινωνική αποκατάσταση των παιδιών τους, οι επαγγελματίες οφείλουν να μιλούν συχνότερα μαζί τους, να ακούν, να αξιολογούν και να ιεραρχούν τις ανάγκες τους, και μαζί με αυτούς να προτείνουν μέτρα και μοντέλα παρέμβασης. Ενημερώνοντας τους γονείς για τα επιτυχή προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, τους ενθαρρύνουμε να καλλιεργήσουν υψηλότερες προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών τους και να συμβάλλουν στην ολοκλήρωση αυτών των προσδοκιών.

Βιβλιογραφία

- Αγραπίδη Α., & Κυριακάκη Α. (2002). *Οι απόψεις των εργοδοτών του νομού Ηρακλείου απέναντι στους εν δυνάμει εργαζόμενους με ψυχική διαταραχή*. Πτυχιακή Εργασία, ΤΕΙ Ηρακλείου.
- Αρώνη Δ., & Hegarty J.R. (1997). Οι στάσεις των εργοδοτών απέναντι στους εργαζόμενους με νοπηκή καθυστέρηση, *Κοινωνική Εργασία*, 45, 19-30.
- Benz, M., & Helper, A. (1993). Vocational and transition services needed and received by students with disabilities during their last year of high school. *Career Development for Exceptional Individuals*, 16, 197-211.
- Blackorby, J., & Wagner, M. (1996). Longitudinal post-school outcomes of youth with disabilities: Findings from the National Longitudinal Transition Study. *Exceptional Children*, 62 (5), 399-413.

- Brotherson, M.J., Houghton, J., Turnbull, P., Bronicki, G.J. (1988). Transition into adulthood: Parental planning for sons and daughters with disabilities. *Education and Training in Mental Retardation*, September, 165-173.
- Dempsey, I. (1991). Parental roles in the post-school adjustment of their son or daughter with disability. *Australia and New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 17 (3), 313-320.
- Epps, S., & Mayers, C.L. (1989). Priority domains for instruction, satisfaction with school teaching, and post-school living and employment: An analysis of perceptions of parents of students with severe and profound disabilities. *Education and Training of the Mental Retarded*, 24 (2), 157-167.
- Fielding, N. (1993). Qualitative interviewing in Gilbert, N. (ed): *Researching Social Life*, Sage, London, στην Κανδυλάκη, Α (1997).
- Fatimilehin, L.A., Nadirshaw, Z. (1994). A cross-cultural study of parental attitudes and beliefs about learning disability (Mental Handicap). *Mental Handicap Research*, 7(3), 202-219.
- Ford, J., Nannes, P., & Parmenter, T. (1995). Attitudes toward supported employment of parents and primary caregivers of individuals with severe intellectual disabilities. *Australian & New Zealand Journal of Developmental Disabilities*, 20 (4), 245-261.
- Johnson, D., Bruininks, B., & Thurlow, M. (1987). Meeting the challenge of transition service planning through improved interagency co-operation. *Exceptional Children*, 53, 522-530.
- Harris, V.S., & Associates, Inc (1994). N.O.D. / Harris survey of Americans with disabilities. New York: Author. In C.H. Hughes, L.T. Eisenman, B. Hwang, J. Kim, D.J. Killian, S.V. Scott (1997). Transition from secondary special education to adult life: A review and analysis of empirical measures. *Education and Training in Mental Retardation* 32 (2) 85-104.
- Heal, L.W., & Rusch, F. R. (1995). Predicting employment for students who leave special education high school programs. *Exceptional Children*, 61 (5), 472-487.
- Hill, J., Seyfarth, J., Banks, D.P., Wehman, P., Orelve, F. (1987). Parent attitudes about working conditions of their adult mentally retarded sons and daughters. *Exceptional Children*, 54 (1), 9-23.
- Κανδυλάκη, Α. (1997). Η έρευνα στην Κοινωνική Εργασία Ποιοτική συλλογή και ανάλυση δεδομένων: Μια σύντομη προσέγγιση. *Κοινωνική Εργασία*, (47), 150-159.
- Kostopoulos, S., & Matathia, P. (1980). Worries of parents regarding the future of their mentally retarded adolescent children. *International Journal of Social Absorbs*, 86, 53-57.
- Levine, P., Nourse S.W. (1998). What follow-up studies say about post-school life for young men and women with learning disabilities: A critical look at the literature. *Journal of Learning Disabilities* 31 (3), 212-233.
- McDermott, S., Martin, M., Butkus, s. (1999). What individual, providers, and community characteristics predict employment of individuals with mental retardation? *American Journal on Mental Retardation*, 104 (4), 346-335.
- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1999). ΤΕΕ Κοινωνιολογία της Εργασίας-Εργασιακό Περιβάλλον. Εκδ. Ο.Α.Ε.Δ.
- Παπαϊωάννου, Σ. (1990). Επαγγελματική εκπαίδευση και προσανατολισμός. Αναφορά σε Άτομα με Ειδικές Ανάγκες. Εκδόσεις Γρηγόρη.

- Reiter, S., & Levi, A.M. (1980). Social activities and the self concept of mentally retarded adults: *Israeli - Journal of Psychology and Counselling in Education*, 13, 43-47.
- Σαρρής, Μ., & Σούλης Σ. (2001). Επαγγελματική Αποκατάσταση και Κοινωνική Ένταξη ΑμΕΑ. Υποστηριζόμενη Εργασία και Υποστηριζόμενη Διαβίωση. *Κοινωνική Εργασία*, 63, 135-155.
- Sevrisarios, M. (1996). *The Attitude of the Heraklion Society towards People with a Mental Handicap*. Unpublished M. Phil. Thesis, Department of Psychology, Keele University.
- Smith, H.M. & Sykes, S. C. (1981). Parents' views on the development of social competencies in their mildly intellectually handicapped adolescents. *Australian Journal of Developmental Disabilities*, 7 (1), 17-26.
- Super, D.E. (1990). A life-span, life-space approach to career development. In D. Brown, L. Brooks, & Associates (Ed), *Career Choice and Development: Applying Contemporary Theories to Practice* (2nd ed., 197-261). San Francisco: Jossey-Bass.
- Thorn, E.J., & Irvin, L.K. (1992). Family stress associated with transition to adulthood of young people with severe disabilities. *The Association for Persons with Severe Handicaps*, 17 (3), 31-39.
- Wanger, M. (1995). *Transition from high school to employment and post-secondary education: Interdisciplinary implications for youths with mental retardation*. Paper presented at the 119th annual meeting of the American Association on Mental Retardation, San Francisco, CA.